

NEKAJ OPAZK K OSVETLITVI CERKLJANSKO-TOLMINSKEGA BESEDIŠČA V SSKJ

Sestavek opozarja na vprašanje dialektološkega uvrščanja govorov sloveniziranih Nemcev ob zgornji Bači in na spornost razlag nekaterih narečnih izrazov v SSKJ.

The paper treats the questions arising from dialectological classification of the speech of Slovenized Germans by the Upper Bača, and the disputability of certain dialectal expressions in the Dictionary of the Slovene Literary Language.

Akademik F. Bezljaj je nekoč zapisal: »To, kar imenujemo individualnost jezika, se je izoblikovalo v ljudskih narečjih. (Eseji o slovenskem jeziku, 22). In še: »Slovenski izrazni fond je s primerjalno slovanskega stališča tako arhaičen, kakor je na primer jezik severnoruskih bylin.« (cit. d., 27).

Slovensko narečno besedišče je bilo v drugi polovici 19. stol. deležno velike pozornosti jezikoslovcev in številnih drugih izobražencev, ki so z velikim navdušenjem in vnemo zbirali narečno gradivo in ga v nemajhni meri tudi objavljali v takšnih izdajah, kot so bile Letopis Matice slovenske (LMS, F. Erjavec 1875, 1879, 1880, 1882-83, K. Štrekelj 1892, 1894, L. Pintar 1895), Ljubljanski zvon (LZ, Štrekelj 1889), Časopis za zgodovino in narodopisje, Dom in svet. Velik del tega gradiva je zajel v svoj slovar M. Pleteršnik 1894-95. »Trditi smemo,« pravi F. Bezljaj (Eseji, 77-78), »da bomo za dopolnilo Pleteršnika našli neprimerno več gradiva v starejši leksikološki literaturi kakor v objavah iz 20. stol. Zato lahko sklepamo, da je slovenski besedni fond že sorazmerno popolno registriran ter ne bi še tako podrobno zbiralno delo na terenu od vasi do vasi prineslo več dosti bistveno novega.« Težko je spodbijati trditev tako avtoritetnega znanstvenika, kakršen je akademik F. Bezljaj, a vendar bi rad zapisal, da bo možno dajati resnično suverene izjave o stopnji poznavanja vsega slovenskega narečnega besedišča šele takrat, ko bomo razpolagali z razmeroma dovršenim slovarjem slovenskih narečij ali vsaj z ustrezno kartoteko. Za načrtnejše zbiranje bi bilo najbrž nujno sestaviti podobno vprašalnico, kakršno je še F. Ramovš pripravil za področje glasoslovja in morfologije.

V Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) so sprejete tiste narečne besede, ki so močnejše zastopane v pisanem knjižnem jeziku (SSKJ, 1. knj., XI). Od 2788 narečno kvalificiranih besed, kolikor jih vsebujejo prve štiri knjige slovarja (3,6% vseh gesel) sem iskal znanke med 10-imi iztočnicami, označenimi s kvalifikatorji »narečno tolminsko«, 74-imi - »narečno primorsko«, 209-imi - »narečno zahodno«, 105-imi - »narečno gorenjsko«, 1665-imi - »narečno« (med slednjimi je opremljenih s citati iz F. Bevka 24, iz C. Kosmača 14, iz I. Preglja 8, iz S. Vuge 1, iz I. Šorlija 1 in iz I. Tavčarja 6 iztočnic). Poleg naštetih seznamov slovarskih iztočnic sem pregledal še spiske besed z oznakami »redko«, »starinsko«, »knjižno«, »knjižno redko«, »etnografsko«. (Vse številčne podatke povzemam po M. Hajnšek-Holz, Narečne prvine v SSKJ, v: Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja, SAZU 1989, 79.)

V pričujočem sestavku skušam namreč podati nekaj pripomb k zjetju meni znanega dela tolminsko-cerkljanskega besedišča v SSKJ. Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar, katerega koncepcija je pač drugačna, je v tem pogledu izčrpnější in praviloma tudi zanesljivejši. Med rovtarskimi narečji je monografsko-slovarsko obdelavo doživel samo črnovrški dialekt (1964). Dragocen vir že predhodno registrirane, a ne vedno lahko dostopne narečne leksike je Etimološki slovar slovenskega jezika (ESSJ). Pomemben prispevek k osvetlitvi tolminsko-cerkljanskega besedišča je dal K. Štrekelj, ki je predvsem na podlagi zapisov učitelja J. Kende priobčil svoja etimologiziranja v LMS in LZ.

Moje poznavanje cerkljansko-tolminskega besedišča je določeno s pripadnostjo govoru, ki ima značaj prehoda med skupino govorov sloveniziranih Tirolcev (rutarsko-podbrški govori) ter cerkljanskim (vasi Zakojca in Bukovo) in tolminskim narečjem (vasi Koritnica in Grahovo). T. Logar v knjigi »Slovenska narečja« (1975) uporablja termin »podbrški govor«, ki da »se govori ob zgornji Bači in po hribovskih vaseh v okolici Podbrda in (Nemškega) Ruta«, medtem ko v razpravi »Glasoslovne in morfološke posebnosti v govorici sloveniziranih Nemcev« (SR 1968, 160) navaja, da je gradivo zanjo zbral in zapisal v Rutu, da pa se »v bistvu enako govori tudi v Podbrdu in Poreznu in gotovo tudi drugih nekoč nemških vaseh in zaselkih (Trtnik, Stržišče, Grant, Obloke idr.)«, pri čemer obravnavani govor imenuje »rutarski govor«. V tej razpravi tudi pravi, da je rutarska govorica »najbolj podobna tolminski, šele v drugi vrsti pa tudi cerkljanski«. Pač pa v Slovenskih narečjih (str. 100) prihaja do sklepa, da se v podbrškem govoru mešajo starejše gorenjske narečne prvine z mlajšimi cerkljanskimi in tipično podbrškimi. F. Ramovš je vasi Rut, Stržišče in Podbrdo prišteval k tolminskemu dialektu (Dialekti, 36).

V tem sestavku ni moj namen ugotavljati, ali so rutarsko-podbrški govori bližje cerkljanskemu ali tolminskemu narečju, opozorim naj le na njihovo notranjo

diferenciacijo, povezano že s samim časovnim potekom kolonizacije in z lego posameznih vasi. S. Ilešič je v Geografskem vestniku 1948/49 (str. 224) zapisal: »Kako in kdaj je bila naseljena sama zgornja Grapa nad Koritnico, ni jasno.« Dobro je znano, da je območje zgornje Bače poselil oglejski patriarh Bertold V. (vladal 1218–1251) z nemškimi kmeti iz Pustertala na južnem Tirolskem. O tem so veliko pisali v 19. stol., največ Simon Rutar, pozneje pa Milko Kos (objava tolminskega urbarja 1377 v Carnioli 1917 in pri SAZU 1948). Skoraj povsem neraziskano pa ostaja obdobje od 15. do 17. stoletja, čas, ko so potomci nemških naseljencev, delno pomešani z okoliškimi Slovenci, ustvarili nove naselbine v strmih pobočjih Črne prsti, Slatnika in Porezna, slednjic pa se spustili tudi na dno same doline. In prav na to se nanaša Ilešičeva ugotovitev izpred 42 let, ki pa, vsaj kar se tiče objav, še danes drži.

Od 17. stol. do danes je bilo tod 13 vasi, med njimi so nekatere skoraj povsem ugasnile. Najstarejše so Rut, Stržišče, Trtnik in Obloke, medtem ko tolminski urbar iz 1377 poleg teh omenja še Grant in dve vasi z imenoma Binchinuel in Signech Vinchiberch. O njiju bi se po poznejših, doslej neobjavljenih zapisih, dalo soditi, da gre za Bačo in Znojile, medtem ko se je Kal izločil iz Stržišč najpozneje okrog 1520. Šele v 16. in v začetku 17. stol. se pojavijo Kuk, Podbrdo, Porezen, Petrovo brdo in Hudajužna (gl. popis podložnikov tolminskega gospostva iz 1515 in tolminske urbarje za okr. 1523, 1591, 1598, 1624 in 1654 v Arhivu Slovenije ter v graškem in goriškem arhivu). Novaki, rovtarji in kajžarji, ki so predstavljali večino življa teh novih vasi, so bili že deloma ali v celoti slovenizirani. V govoru prebivalcev pozno nastale kajžarske Hudajužne in precej starejših sosednjih Oblok, dveh najjužneje ležečih vasic nekdanje obširne rutarske rihtarije, tako sploh ne najdemo več slekanja, ki je sicer ena temeljnih značilnosti rutarsko-podbrških govorov. Tudi vrsta drugih glasoslovnih posebnosti omenjenih govorov pri Obločanih in Hudajužnarjih ni izpričana. Ostala pa je npr. dosledna feminizacija nevtar, npr. kládwa, karíta, másła, medtem ko se samostalniki z akcentom na obrazilu (enako kot v rutarskih govorih) občutijo kot ženski le v prvem in četrtem sklonu, npr. stara senø, jasna nebo, v ostalih se pregibajo po moški sklanjatvi. To je tudi odgovor na vprašanje, ki ga omenja T. Logar v gornji razpravi, opozarjajoč na pomanjkanje gradiva (gl. SR 1968, 167).

Naj po tem malo daljšem uvodu preidem k snovi, napovedani v naslovu sestavka.

Med narečnimi besedami, katerih razlaga v SSKJ me je najprej zbudila v oči, je orníca v pomenu *trava prve košnje*, saj je na tem mestu ni, zato pa jo najdemo v prvem zvezku pod árnica (z nepravilnim naglasom) in s kvalifikatorjem n a r e č n o, napačno razloženo kot: *planinska trava ali planinsko seno*. Pri

geslu otavnica (*trava četrte košnje*) je namreč naveden citat iz Kosmača: »Senožet je treba samo malo prekopati ... pa bo arnice, otave in otavnika pa še otavnice, kolikor bo kdo hotel.« Kaže, da Kosmač uporablja besedo senožet kot sinonim za travnik, kajti v senožetih se kosi le enkrat letno, tamkajšnja trava pa se ne imenuje ornica, temveč »ta trda«. V drugi knjigi SSKJ najdemo še jarníco (n a r. t o l m i n s k o) kot *travo prve košnje*, v peti knjigi pa vrníco (n a r.) kot (*posušeno*) *travo prve košnje*; *seno*, podprto s citatom iz F. Bevka. Pleteršnik ima vrníco razloženo kot *prvo seno po travnikih* (Cerkno) in kot *neko vrsto trave* (Vodnik, Izbrani spisi), za jarníco pa navaja, da je bila v pomenu *seno prve košnje* zapisana v Idriji (rok. gradivo L. Svetca) in na Tolminskem (Erjavec, Iz potne torbe, LMS). Zapis vrnica je bliže cerkljanski izgovarjavi (gl. Ramovš, cit. d., 90: Pred začetnim o- se je izobrazil protetični w, u: wän < on, wačí, watrãc, wãče, wãkna), zapis *arnica* pa tolminski, izgovarja se kot ærnica (npr. v vasi Temljine, od koder imamo zapis J. Kende v objavi K. Štreklja). ESSJ tej besedi sicer posveča geselski članek, le razlaga pomena je ena sama (*vrsta trave*), ne navaja pa tudi oblike jarnica. Pleteršnik po LMS 1882–83 povzema Erjavčev zapis vratnina – *trava prve košnje* (Gorenja Soška dolina). Erjavčev poskus razlage: »morebiti zato, ker se nje rast zopet vrača in daje otavo«. Drugi pomen te besede Pleteršnik zopet povzema po Erjavcu: *trava, rastoča po vratih ali vzarah* (Podkrnci). Bevk se je odločil za obliko vrnica in jo v svojih delih pridno uporabljal.

Geslo lémpa: tu ima SSKJ nadrejen sinonim *kangla*, za podpomen pa še razlago *lesen ročni sodček, zlasti za vodo*. Pleteršnik pozna to besedo le v tem podpomenu, zapisanem na Goriškem. Tudi v Zgornji Baški dolini poznamo lempo le kot lesen sodček ali pa v prenesenem pomenu kot *velik trebuš*, kar beleži tudi SSKJ in citira pri tem Kosmača. Navajanje sinonima *kangla* in razmeroma širokega kvalifikatorja n a r. z a h o d n o se mi zdi sporno. Kot n a r e č n o sta označeni iztočnici putrh in putrih, ki pomenita isto kot lempa, a ju v Baški dolini ne poznamo.

Geslo lónica: SSKJ s kvalifikatorjem n a r. z a h o d n o razlaga to besedo takole: *v obliki polkrogle naloženo seno, slama; kopica*. Pleteršnik vendarle navaja tudi Štrekljev (Kendov) zapis s Temljin: *kup sena, naložen na vejevje, da se lahko potegne s planine nizdolu*. To drugo tudi je tisto, kar pri nas in v bližnjem cerkljanskem svetu pomeni lónica (izg. lonca).

Beseda nagníco: SSKJ in Besedišče (!) je sicer ne poznata. Evidentiral jo je Erjavec v Žabčah pri Tolminu in nato Štrekelj (Kenda) na Temljinah (LZ 1889). Uvrščena je tudi v ESSJ. Štrekelj, za njim pa Pleteršnik in Bezlaj, jo razlagajo takole:

jeklo, s katerim koso *nagibajo*. Štrekelj dodaja: »Narod sam to besedo izvaja iz nagniti, nabrusiti.« Bezljaj je v tej razlagi glagol *nagibajo* zamenjal kar z *brusijo*. Toda nagnilo v resnici ni brus, z njim kose ne brusijo, pač pa le popravljajo t. i. zobove, ki se napravijo, če kosa zadene na kamen ali podobno trdo oviro. Je torej močna jeklena paličica, ki se nosi zataknjena za obroček na oselniku, za brušenje kose pa se seveda uporablja osla. Štrekelj (podobno tudi Bezljaj) povezuje nagnilo s srh. ognjilo, tako se t. i. jeklena osla imenuje tudi v Laščah. V cerkljanskih hribih menda govorijo tudi *wɔɣnɪla*, torej ognilo oz. ognjilo. To, da se je v nekaterih govorih začelo govoriti nagnilo, pravi Štrekelj, je lep primer ljudske etimologije. Glagol nagniti je ljudi menda zapeljal, da so začeli govoriti nagnilo. Bezljaj pa trdi, da nagniti koso *brusiti* kaže na kontaminacijo z nado *jeklo*, prim. gnar < denar, čeprav tega izraza za jeklo v zahodnih slovenskih narečjih nima mo izpričanega.

Geslo gubánica je v SSKJ označeno s kvalif. g a s t r. p r i m o r s k o: *pe-civo iz maslenega nevzhajanega testa*. V resnici je gubanica (tolm. in cerklj. izg. - hbanca) po vsej Goriški poznano poimenovanje za potico. ESSJ jo omenja pri geslih *gibanica* in *begánica vrsta potice* (Bovec). Pleteršnik ima pravilno razlago. Beseda gubana je prešla celo v furlanščino, o čemer se lahko v Čedadu ali Gorici prepriča vsak obiskovalec že ob pogledu na velike reklamne plakate za ta slaščičarski izdelek.

Pri geslu *gréncati* pogrešam poleg pomena *gristi* tudi *glodati*, saj govorimo, da nekdo grenca kosti, jih ogrenca, zajec grenca korenje itd.

V peto knjigo SSKJ ni uvrščeno geslo *vínkla* ali *víntla* ali *víntola*, kar pomeni *miza s koritom za mesenje*, v SSKJ uvrščeno kot *kadúnja*, *méntrga* in *métrga* s kvalif. e t n., *mévtrga* pa s kvalif. n a r. Bevk v svojih delih redno uporablja obliko *vintola*, vendar mu je to bržkone vsilil kakšen lektor iz Gorice (A. Budal?), kajti v Benečiji govorijo *vintula* (iz furl. *vintule*), po Goriškem pa *vintla*, *vindla*, *bindla*, na Tolminskem *vínkla*, na Cerkljanskem in Idrijskem pa *bínkla*, enako tudi v Zgornji Baški dolini. Vprašanje vključevanja narečne leksike v SSKJ je seveda predmet posebne razprave, verjetno pa so prav takšni primeri, kot sta *mentrga* in *vinkla*, pomembni za razmišljanje o tem, kako najti pravo pot pri dodeljevanju kvalifikatorjev (narečno ali etnografsko?), kako ohraniti besede ne le kot informacijo za vse uporabnike slovarja, temveč tudi kot termin, ki ga še ali so ga še pred kratkim uporabljali na dobršnem delu slovenskega ozemlja.

Med izrazi, ki jih je za SSKJ »prispeval« Tavčar, sta tudi *blèz menda* in *kriváč klestilnik*, ki sta znana tudi v številnih govorih tolminskega in cerkljanskega narečja.

V SSKJ najdemo iztočnico obrásnik *brazgotina*, označeno kot *n a r. t o l m i n s k o*, ki jo je evidentiral že J. Kenda na Temljinah in objavil K. Štrekelj v LMS 1892. Pleteršnik je pritegnil tudi obliko obráslek (zabeležil Erjavec na Vrsnem). Pripono -nik srečamo tudi pri besedi škrátnik *škrátek*, ki pa je ne omenjata ne SSKJ ne Pleteršnik. V obeh primerih se pripona -nik v rutarsko-podbrških govorih glasi -lenk: obráslenk, škrátlenk. (N. Kuret v Prazničnem letu Slovencev, druga izdaja, 2. del, str. 237, zaradi napake informatorke pripisuje Hudažužni tolminsko obliko škrátnik.)

SSKJ ima besedo *kôček* označeno s kvalif. *n a r. g o r e n j s k o*, čeprav jo tako Pleteršnik kot Bezljaj izpričujeta le na Krasu in v Solkanu v obliki *kôcek*, poznana pa je tudi po vsej Baški dolini kot *kăčk* ali *kôčk*. Prašiče vabijo: *koc*, *koc*.

S kvalifikatorjem *r e d k o* so v SSKJ med drugimi označeni naslednji pretežno rovtarskonarečni izrazi: *brljúzga* (izg. *brluzga*) za ljubljansko *plundro*, *podólgîč* (izg. *padougač*) za *podolgem*, *pepelnják* (izg. *pepeunak*) za *pepelnik*. SSKJ trdi, da so *s t a r i n s k e* naslednje v tolminsko-cerkljanskem narečju močno žive besede: *črvojéden črviv*, *oprésen nekvašen*, *prégniti prepogniti*, *péstrna pestunja*, *obéčati* (izg. *abejčat*) *obljubiti*. K n j i ž., *r e d k o* je označen glagol *melíniti se usipati se zaradi krušenja* (npr. *pesek se melini z brega*), ki ga v našem strmem svetu dobro poznamo iz vsakdanjega sporazumevanja in ne iz knjig.

Škoda, ker v SSKJ ni prišla v večini rovtarskih in v nekaterih gorenjskih narečjih razširjena beseda *sklâd* v pomenu *reža*, *špranja*. Pleteršnik citira že J. Goličnika delo »A. Janšaja podvučenje za vse čebelarje« iz l. 1792 (»zamašiti vse sklade in špranje«) in pa Zalokarjev slovensko-nemški rokopisni slovar (»duri so v skladih regnile«).

SSKJ pri zvezi *ščurkov skedenj* (gl. *geslo ščurkov*) nima nikakršnega zgleda iz dejanske rabe. Gre za majhno pastirsko igračo, hišico iz leskovih palčic. V govoru se uporablja za ponazarjanje majhnosti prave hiše (npr. »ima hišico kot ščurkov skedenj«).

Naposled naj opozorim še na pravnozgodovinski termin *pojézda*, ki ima v SSKJ kdove zakaj moško obliko *pojézd*, čeprav ga vsi najpristojnejši strokovnjaki pišejo v ženskem spolu (M. Dolenc in S. Vilfan v svojih pravnih zgodovinah Slovencev 1935 in 1961, kolektiv zgodovinarjev v *Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev* 1970, 1980). Slovar razlaga ta pojem kot *javni zbor v župi, na katerem je oskrbnik gospodstva s spremstvom razsojal prepire, kaznoval prestopke, pobiral davke*, medtem ko je Pravni terminološki slovar (v rokopisu)

natančnejši, ko pravi, da je poezda: 1. *objezdenje ozemlja zaradi pregleda in pobiranja dajatev* 2. *zbor ob tej priložnosti* 3. *vrsta dajatev*.

To, da noben slovar ne more biti popoln, ve najbolje prav tisti, ki ga ustvarja. V leposlovju uporabljeni narečni izrazi so zaradi različnih vzrokov (pomanjkanje slovenskih dialektoloških slovarjev ali dobrih informatorjev, neustrezno izpeljana poknjiženja) marsikdaj celo težje razložljivi kot strokovni termini. Celovitejša kritična obravnava postopkov uvrščanja narečnega izrazja v SSKJ in metodološke presoje o potrebi po razmejevanju narečnih besed in besed knjižnega jezika s stilnim odtenkom narečnosti že obstajajo (F. Benedik, v tisku). Teh nekaj opazk pa – poleg opozoril na spornost posameznih razlag v SSKJ – posredno kaže zlasti na potrebo po načrtnem zbiranju in razlaganju naglo izginjajoče narečne leksike.

Резюме

НЕСКОЛЬКО ЗАМЕТОК К ОСВЕЩЕНИЮ СЛОВАРЕМ СЛОВЕНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА (ССЛЯ) ЦЕРКЛЯНСКО-ТОЛМИНСКОЙ ЛЕКСИКИ

В ССЛЯ были приняты те диалектные слова, которые достаточно широко представлены в письменном литературном языке. В первые четыре тома словаря вошло 2788 диалектизмов. Автор данных заметок, исходя из своей принадлежности к группе говоров ословенившихся немцев в верховьях Бачи, занимающей весьма специфическое место на грани церклянского и толминского диалектов, указывает на вопрос диалектологической классификации этих говоров и подвергает критическому разбору несколько словарных статей, толкующих значения диалектных выражений, преимущественно из крестьянского быта. Основной причиной смысловых погрешностей в толковании их значений он считает нехватку у составителей словаря качественных информаторов и почти полное отсутствие диалектных словарей. Одновременно он указывает на необходимость, приступить к плановой работе по сбору и описанию быстро исчезающей диалектной лексики.